

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΓΩΓΗ¹

Ἡ κλασσική μας παιδεία, ἡ ὁποία παρηκολούθησεν ἐνεργῶς παιδιόθεν καὶ ἐρρύθμισεν τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἀνάπτυξίν μας, διεμόρφωσεν ἐν ἡμῖν καὶ τὰ κριτήρια τῶν ἀξιών. Τὸ τελευταῖον τοῦτο συχνάκις μεταβάλλει ἡμᾶς εἰς αὐστηροὺς κριτὰς τοῦ παρόντος περιφρονητὰς δὲ τοῦ προσφάτου ἢ τοῦ μεσαιωνικοῦ παρελθόντος. Καθιστᾷ δὲ οὐχὶ σπανίως δυσχερῆ τὴν ἔρευναν εἰς τὰς περιοχὰς ταύτας τῆς ἀνεπίξεως τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος.

Ἐκάστη ἱστορική περίοδος τῆς ζωῆς ἑνὸς λαοῦ εἶναι συνισταμένη πολλῶν παραγόντων, μὴ ἀναγόντων κατ' ἀνάγκην τὴν προέλευσίν των μόνον εἰς τὸ παρελθόν. Ἐπομένως πᾶσα ἀπόπειρα ἐρμηνείας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων — ὑπὸ τὴν γενικὴν τοῦ ὅρου σημασίαν — μὲ μόνον κριτήρια τὰ ἐκ τῆς κλασσικῆς παιδείας ἀπορρέοντα ἀποβαίνει μονομερῆς καὶ ἐπισφαλῆς.

Εἶναι πέρα πάσης ἀμφισβητήσεως τὸ γεγονός ὅτι ἡ κλασσικὴ Ἑλλάς διαφέρει βασικῶς ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴν Ἑλλάδα, τὸ Βυζάντιον. Ἄλλαι εἶναι αἱ προϋποθέσεις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ πνευματικῆς δημιουργίας εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ ἄλλαι εἰς τὸ Βυζάντιον. Διαφορετικαὶ εἶναι αἱ ἀξίαι, τῶν ὁποίων ἐπιδιώκεται ἡ πραγμάτωσις ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος τοῦ Περικλέους, καὶ διαφορετικαὶ ἐκεῖναι τοῦ αἰῶνος τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἄλλα τέλος εἶναι τὰ ἰδανικά, τὰ ὁποία κινοῦν τοὺς ἀρχαίους εἰς προᾶξιν, καὶ ἄλλα τὰ τῶν χριστιανῶν, τὰ παραινοῦντα εἰς ἡσυχίαν καὶ θέουσι.

Ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότης χαίρει καὶ ἀγάλλεται εἰς τὸν ρυθμὸν καὶ τὴν κίνησιν. Δραῖ, καὶ εἰς τὴν δραῖσιν της εὐρίσκει τὴν ὀλοκλήρωσίν της. Δημιουργεῖ, καὶ ἡ δημιουργία της εἶναι τραγούδι. Ἴδετε π.χ. τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Φειδίου τὰ ἀπαράμιλλα καλλιτεχνήματα. Φιλοσοφεῖ, καὶ ἡ φιλοσοφία της εἶναι ἐν ἀγώνισμα τοῦ πνεύματος, μία σκυταλοδρομία τοῦ νοῦ, τῆς ὁποίας οἱ ἀμοιβαῖοι δρομεῖς εἶναι ἐν ταύτῳ καὶ ρωμαλαῖαι ζωτικαὶ προσωπικότητες.

¹ Εἰς τὸν ὅρον ἀγωγή δίδομεν εὐρυτάτην ἔννοιαν' νοοῦμεν πᾶσαν ἐν γένει ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸν χαρακτῆρα, τὴν σκέψιν καὶ τὴν τοιαύτην ἢ ἐκείνην συμπεριφορὰν τοῦ ἀτόμου κατὰ τε τὸν ψυχικὸν αὐτοῦ βίον καὶ τὸν κοινωνικόν. Διαγωγήν δὲ λέγοντες νοοῦμεν τὸν καθόλου τρόπον ζωῆς τοῦ ἀτόμου λαμβανόμενον ἀπὸ τῆς ἐσωτάτης αὐτοῦ ψυχικῆς διαθέσεως καὶ ἐπεκτεινόμενον μέχρι τῶν λεπτομερειῶν ἐκδηλώσεών του ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ.

Θεωρήσατε τοὺς προσωκρατικούς, τὸν Σωκράτη, τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη. Χάριτος καὶ κάλλους ἄριστος συνδυασμός. Καὶ πάντα ταῦτα ὑπὸ μίαν φιλοπαίγμονα διάθεσιν.

Οἱ διάλογοι τοῦ Πλάτωνος καὶ τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος, διὰ τὰ μὴ συμπεριλάβωμεν τὰς κωμωδίας τοῦ Ἀριστοφάνους, λόγῳ τῆς εἰδικῆς φύσεως καὶ τοῦ σκοποῦ των, παρουσιάζουν ἀνάγλυφον τὸ πνεῦμα τῆς ἀκατασχέτου πρὸς παιδιὰν τάσεως τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ὁ Ξενοφῶν εἶναι καὶ θεωρητικὸς ὑπέροχος αὐτῆς τῆς τάσεως. Χρηματίσας μαθητῆς τοῦ παίζοντος διδασκάλου πολλὰ δὲ καλὰ ἰδὼν καὶ ἀκούσας ἔγραψε: « Ἄλλ' ἐμοὶ δοκεῖ τῶν καλῶν κάγαθῶν ἀνδρῶν ἔργα οὐ μόνον τὰ μετὰ σπουδῆς πρατόμενα εἶναι, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐν παιδιᾷ »¹. Καὶ τοῦτο διότι ἦτο ἀναμφισβήτητον δι' αὐτὸν καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀποδεδειγμένον, ἐκ τῆς προσωπικῆς δὲ πείρας ἐπιβεβαιούμενον, ὅτι ὁ Σωκράτης « παίζων οὐδὲν ἤτιον ἢ σπουδάζων ἐλυσιτέλει τοῖς συνδιατρίβουσι »². Συνεδέετο δηλ. ἡ παιδιὰ πρὸς τὴν παιδείαν καὶ πρὸς ταύτην κυρίως ἀπέβλεπεν ἢ τοῦλάχιστον ἔπρεπε νὰ ἀποβλέπῃ³.

Ὁ Πλάτων ἐξ ἄλλου πολλαχοῦ τῆς Πολιτείας του χαρακτηρίζει ὡς παιδιὰς συλλήβδην πάσας τὰς μιμητικὰς τέχνας⁴.

Τοσοῦτον δὲ τὸ πνεῦμα τῆς παιδιᾶς εἶναι διάχυτον εἰς τὰ ἔργα τῆς ἀρχαιότητος — εἶναι γνωστὸν π.χ. ὅτι καὶ οἱ Αἰγύπτιοι ἠρέσκοντο εἰς τὸ μετὰ παιδιᾶς διδάσκειν, ἐφ' ᾧ καὶ ὁ Πλάτων τοὺς ἐπαινεῖ⁵ —, ὥστε τινὲς ἐπεχείρησαν νὰ ἀναγάγουν πάντας τοὺς πολιτισμοὺς εἰς τὴν πρὸς παιδιὰν τάσιν τοῦ ἀνθρώπου⁶.

Τὴν μεσότητα περὶ τὰς παιδιὰς ἐπεδίωξε καὶ ἐπεδοκίμασεν ὁ Ἀριστοτέλης. Οὔτε ὁ χονδροειδῆς τύπος, ὁ καιρὸν μὴ γινώσκων, ἀρέσκει εἰς αὐτόν, οὔτε ὁ παντελῶς σιωπῶν σκληρὸς καὶ ἀγροϊκός, διότι ὁ τελευταῖος « οὐδὲν συμβαλλόμενος πᾶσι δυσχεραίνει »⁷.

Εἰς τὸ Βυζάντιον ἀντιθέτως φαίνεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι τὸ τοιοῦτο πνεῦμα ἔχει ἐκλείψει. Βασιλεύει σοβαρότης ἢ σοβαροφάνεια, αὐστηρότης καὶ

¹ Ξενοφῶντος, Συμπόσιον 1, 1.

² Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα Δ, 1, 1.

³ Εὐρεία διαπραγμάτευσις τοῦ θέματος τούτου ἐγένετο ἐσχάτως ὑπὸ Κωνσταντίνου Ἰ. Βουρβέρη, ὑπὸ τὸν τίτλον: Παιδιὰ καὶ παιδεία, ἐν Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. Φιλοσοφ. Σχολῆς Παν/μίου Ἀθηνῶν (Ἀφιέρωμα εἰς Γεώργιον Χατζιδάκιν), ἐν Ἀθήναις 1955-1956, σσ. 469-526. Ἐξεδόθη δὲ καὶ εἰς ἰδιαίτερον τεύχος.

⁴ Πρβλ. ἰδίᾳ Πλάτωνος, Πολιτεία 602 b.

⁵ Πρβλ. Πλάτωνος, Νόμοι Ζ 819 a κέξ.

⁶ Πρβλ. J. Huizinga, Homo ludens, γ' ἔκδοσις γερμ. 1939 καὶ Κωνσταντίνου Ἰ. Βουρβέρη, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 470, σημ. 3.

⁷ Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια IV, 8, 1128 b 2.

σιωπή, σκληρότης και δυσκαμψία περι τὴν συμπεριφορὰν, ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὴν ζωὴν, ἢ ὁποία ἐν τούτοις δὲν παύει ζητοῦσα τὴν ἐνάσκησιν τῶν δικαιοματίων τῆς. Τοὺς ὕμνους τῆς χαρᾶς καὶ τῆς ἀμεριμνησίας ἀντικαθιστοῦν σοβαροὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἤχοι καὶ προσευχαί. Ἀντὶ ρωμαλαῖα ὄρατᾶ σώματα νὰ γεμίζουν τὰς παλαίστρας καὶ τὰ γυμναστήρια, λιπόσαρκοι σκιαὶ διασχίζουν ἀθύρβουροι τοὺς δρόμους τῶν πόλεων ψιθυρίζουσαι λόγους μυστικῶν προσευχῶν καὶ κατευθυνόμεναι εἰς μοναστήρια, ὅπου ἀσκεῖται ἡ σιωπὴ καὶ ὅπου ὁ θρηῆνος ἀποβαίνει ὁ οἶμος ἐπὶ τοῦ ὁποίου βαδίζων ὁ πιστὸς ἐπιτυγχάνει τὴν λύτρωσιν.

Τί ἄρα νὰ εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἤλλαξε τόσον πολὺ τοὺς ἀνθρώπους; Μήπως ἡ πάροδος τῶν αἰώνων; Μήπως αἱ πολιτικαὶ τύχαι; Μήπως ἡ ἐπικοινωνία καὶ αἱ ἀναμειξεις μετὰ τῶν ἄλλων λαῶν καὶ δὴ καὶ μετὰ τῶν ἀνατολικῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκ ψυχοσυνθέσεως ρέπουν πρὸς τὴν ἀπομόνωσιν καὶ τὴν μελαγχολίαν; Μήπως τέλος ὁ Χριστιανισμός; Ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες καὶ ἄλλοι ὀλιγώτερον ἐμφανεῖς ἀναμφιβόλως συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀλλαγὴν αὐτὴν τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

**

Εἶναι ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως ἄξιον τὸ γεγονός ὅτι διὰ τὸν χριστιανὸν πολίτην-ἄνθρωπον τοῦ Βυζαντίου σκοπὸς τοῦ βίου τίθεται ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς. Αὕτη δ' ἐπιτυγχάνεται γενικῶς διὰ τῆς εὐσεβοῦς ἐπιγείου πολιτείας. Ἡ ἄσκησις εἶναι ἐπιβεβλημένη, διὰ νὰ ὑπερνικηθοῦν αἱ δυσκολίαι τὰς ὁποίας παρεμβάλλει τὸ σαρκίον μὲ τὰς διαρκεῖς ἀπαιτήσεις ἐνασκήσεως τῶν δικαιοματίων τοῦ ἐπὶ τῆς παρουσίας ζωῆς. Ὁ θάνατος εἶναι ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ τῆς παρουσίας ματαιότητος καὶ τῆς μελλούσης μακαριότητος.

Τούτου λοιπὸν ἡ μελέτη πρέπει νὰ εἶναι καθημερινὴ ἀπασχόλησις τοῦ χριστιανοῦ, διότι εἶναι ψυχοφελὴς ἢ, ἐπὶ τὸ ποιητικώτερον, ψυχοσόος.

Ὅλοι οἱ βυζαντινοὶ θὰ μελετήσουν τὸ πρᾶγμα. Οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἐν γένει ἄνδρες περισσότερον. Ὁ Ρωμανός, ὁ ὁποῖος «τὴν ζωὴν τῶν βροτῶν ἐταλάτισε» καὶ ἐμακάρισε «τοὺς καλὴν ἐπιλεξαμένους μερίδα»¹ δηλ. τοὺς μοναχοὺς, νομίζει ὅτι «ἀληθῶς κατακέκριται μὴ μελετῶν | τὸ ἀλληλούϊα»². Συχνάκις δὲ εἰς τοὺς ὕμνους τοῦ ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου καὶ συμπαρασύρει μὲ τὰς πτέρυγας τῆς μελωδίας τοῦ τοὺς συμπάλλοντας καὶ συμπροσευχομένους πιστοὺς εἰς πνευματικὰ πεδία καὶ ψυχοσυναίσθηματικὰς καταστάσεις ἥκιστα ἐπιτρεπούσας παιδιάν, χαριεντισμὸν ἢ γέλωτα. Δίδει τὸν μοναχικὸν κανόνα τῆς προσκαιροῦ ζωῆς εὐθέως καὶ ἄνευ περιστροφῶν:

¹ Pitra, *Analecta Sacra* I, 1876, σ. 44.

² Αὐτόθι, σ. 47.

« Στερωθέντες τῇ πίστει οὖν οἰήκετε· τοὺς ἀχένας ὑμῶν κάτω κάμπτοντες, | τῇ ψυχῇ δὲ Χριστὸν ἄνω βλέποντες, | τῶν ἐν γῆ παντελῶς μὴ φροντίσητε, | παραδοκοῦντες καὶ σπουδάζοντες, | μετὰ τὸ μεταστῆναι τοῦ βίου τούτου, | κατοικῆσαι ἐν ταῖς τῶν ἀγίων μοναῖς, | ἵνα, ὅσπερ ἐνταῦθα, βοᾶτε κάκει | τὸ ἀλληλούια. » Καὶ συνεχίζει: « Ὁ καιρὸς τῆς χαρᾶς ὑμῶν ἐφθασεν· | ὁ γὰρ Κύριος τάχιον ἔρχεται... »¹. Δηλ. ὁ θάνατος, ἂν αὐτὸς ὁ ἴδιος δὲν εἶναι ἡ χαρά, εἶναι ὀπωσθήποτε τὸ τελευταῖον γεγονός τὸ ὁποῖον θὰ ὀδηγήσῃ τὸν πιστὸν εἰς τὴν πραγμάτωσίν της. Ἀξίζει λοιπὸν νὰ μελετηθῇ. « Τοῦ φοβεροῦ δικαστοῦ τὴν ἐξέτασιν», λέγει εἰς ἄλλον ὕμνον, « ἐν τῇ ζωῇ σου, ψυχῇ, ἐνθυμήθητι » (Α' στ. 1-2) καὶ συνεχίζει: « Ὁ χρόνος μου συντελεῖται | ὁ δὲ φρικτός σου θρόνος λοιπὸν εὐπρεπίζεται. | Ὁ βίος παρέρχεται... » (Α' στ 27-28) κλπ.² ἢ τὴν περιόφημον ἐκείνην πρὸς τὴν ἰδίαν του ψυχὴν παραίνεσιν, « Ψυχὴ μου, ψυχὴ μου, | ἀνάστα τί καθεύδεις; | τὸ τέλος ἐγγίζει | καὶ μέλλεις θορυβεῖσθαι. | Ἀνάηψον οὖν, | ἵνα φεῖσηται σου Χριστὸς ὁ Θεός... » (Β' στ. 1-6)³.

Ἄπειρα εἶναι τὰ χωρία τοῦ Ρωμανοῦ, τὰ ὁποῖα μᾶς παρέχουν πιστὴν εἰκόνα τοῦ χριστιανοῦ τοῦ 6^{ου} αἰῶνος.

Ἄνδρῆας ὁ Κρήτης, ἑτέρα ἀηδὼν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ποιήσεως, τὸν 7^{ον} αἰῶνα δὲν θὰ παρεκκλίνῃ ἀπὸ τὸν τύπον τοῦ Ρωμανοῦ. « Οἶμοι τάλαινα ψυχῇ! | θὰ ἀναφωνήσῃ εἰς τὸν Μεγάλον Κανόνα του, τί ὁμοιώθης τῇ πρώτῃ Εὐα; (ῶδῃ α'). Ἀνάηψον, ὦ ψυχὴ μου· | τὰς πράξεις σου, ἅς εἰργάσω, | ἀναλογίζου, | καὶ ταύτας ἐπ' ὄψιν σου εἰσάγαγε, | καὶ σταγόνας στάλαξον δακρῶν σου· | εἰπέ παρηγοῖά τὰς πράξεις, | τὰς ἐνθυμήσεις | Χριστῷ, καὶ δικαιώθητι » (ῶδῃ δ'). Κατωτέρω δέ: « Ὁ νοῦς τετρανμάτιστα, | τὸ σῶμα μεμαλάκισται, | νοσεῖ τὸ πνεῦμα· | ὁ λόγος ἡσθένησεν, | ὁ βίος γενέκρωται, | τὸ τέλος ἐπὶ θύραις· | διό μοι, τάλαινα ψυχῇ, | τί ποιήσεις, ὅταν ἔλθῃ | ὁ Κριτὴς ἀνερευνησαὶ τὰ σά; » (ῶδῃ θ')⁴.

Εἰς τὸν αὐτὸν τόνον θὰ γράψουν καὶ πολλοὶ ἄλλοι βυζαντινοὶ συγγραφεῖς. Ἀκόμη καὶ αὐτοὶ οἱ κατ' ἔξοχὴν δοξαστικοὶ καὶ ὕμνηται τοῦ μεγαλείου τοῦ Θεοῦ θὰ ἐξαοτήσουν τὴν χαρὰν καὶ τὰς ἄλλας κινήσεις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ ὑπερκόσμια γεγονότα, ὅπως εἶναι ἡ γέννησις τοῦ Κυρίου π.χ. ἡ ἡ ἀνάστασις⁵.

Κοσμάς ὁ ἐπίσκοπος Μαΐουμα εἰς τὸν κανόνα τῶν Χριστουγέννων ψάλλει « Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε | Χριστὸς ἐξ οὐρανῶν, ἀπαντή-

¹ Αὐτόθι, σ. 51.

² Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ Ὕμνοι (μετὰ προλεγόμενων ὑπὸ Νικολάου Β. Τωμαδάκη), τόμος Α', Ἀθῆναι 1952, σσ. 9-10.

³ Αὐτόθι, σ. 27.

⁴ Τριφίδιον, ἔκδοσις Α', ἐν Ρώμῃ 1879, σσ. 463, 472 καὶ 488.

⁵ Πρβλ. Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν Α', Ἀθῆναι 1952, σ. 207 κέξ.

σατε [...] Ἐσατε τῷ Κυρίῳ πᾶσα ἡ γῆ...»¹ (ᾠδὴ α'). Ὁ τούτου δὲ φίλος καὶ ὁμότεχνος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς εἰς τὸν ἑξαΐσιον κανόνα τῆς ἀναστάσεως ὑμνεῖ ἐν ἀγαλλιάσει, ἀλλὰ διὰ τὴν ἀνάστασιν μόνον καὶ τὸ ὑπερκόσμιον αὐτῆς νόημα: «*Ὁὐρανοὶ μὲν ἐπαξίως | εὐφραινέσθωσαν, | γῆ δὲ ἀγαλλιάσθω. | Ἐορταζέτω δὲ κόσμος, | ὁρατὸς τε ἅπας καὶ ἀόρατος. | Χριστὸς γὰρ ἐγήγερεται, | εὐφροσύνη αἰώνιος.*» (ᾠδὴ α')².

Χαίρουν ἐδῶ ὁ Δαμασκηνὸς καὶ ὁ Κοσμᾶς, θαυμασταὶ ἀμφοτέρω καὶ μιμηταὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, διὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα δὲν κείνται ἐντὸς τοῦ κύκλου τῆς παρουσίας ζωῆς, συνιστοῦν ὅμως τὰς ἀπαρασαλεύτους βάσεις τῆς ποθουμένης ζωῆς, τῆς μόνης ἀληθινῆς.

Κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον θὰ προσευχηθῶν καὶ θὰ ὑμνήσουν τὸν Θεὸν καὶ οἱ λοιποὶ ὑμνογράφοι καὶ μελωδοί. Θὰ παραλλάσσουν δ' ἐκάστοτε ἀναλόγως τῆς προσωπικῆς των δυνάμεως καὶ ἐμπνεύσεως³.

Ἀνάλογον διαγωγὴν θὰ ἀπαιτήσουν ἀπὸ τὰ ποιμνία των καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ λοιποὶ ἱεράρχαι.

Ἄς ἐνθυμηθῶμεν τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον, μὴ ἐπιδεχόμενον συμβιβασμὸν μετὰ τὸν κόσμον καὶ τοὺς ἀγαπῶντας τὸν κόσμον Ἕλληνας, θαυμαστὴν δ' ὑπάρχοντα τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ δὴ καὶ τοῦ ἐνσαρκώσαντος αὐτὸν καὶ πρωτοπόρου Μεγάλου Ἀντωνίου.

Εἶτα τὸν αὐστηρότατον καὶ ἀκαταπόνητον μαχητὴν, ἐλεγκτὴν δὲ πάσης παρεκτροπῆς Χρυσόστομον. Ὁ Χρυσόστομος φαίνεται καταδικάζων τὰς παιδιὰς καθόλου, διότι εὐρίσκει ὅτι ἔχουν «*οὐχὶ τέρωψιν ἀλλὰ θάνατον*»⁴ καὶ διότι ἡ σπουδὴ τοῦ ἀνωτέρου βίου εἶναι προτιμότερα πάσης παιδιᾶς.

Ὁ Μέγας Βασίλειος ἀφ' ἑτέρου, ἂν καὶ φαίνεται κατ' ἀρχὰς κάπως συμβιβαστικώτερος πρὸς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, τοῦ ὁποῦ ἀναμφίβολως ὑπῆρξε βαθύς γνώστης, ἐν τούτοις δὲν θέλει τὴν δλοκληρωτικὴν ἀφομοίωσίν του, ζητεῖ μόνον ὅτι ἀγαθόν, πάντα δὲ τὰ ἄλλα τὰ ἀποκλείει, ἐνῶ ὁ ἴδιος οὐδέποτε γελᾷ.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἄνδρες ὡς οἱ προαναφερθέντες πλήρεις ζωῆς καὶ δυνάμεως θὰ ἦσαν διαφορετικοί, ἂν δὲν ἦσαν τοῦ Χριστιανισμοῦ γνήσια τέκνα καὶ διαπύσοι κήρυκες.

¹ Πρβλ. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ὑμνογραφίας, Ἀθῆναι 1949, σ. 186.

² Πρβλ. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 176.

³ Πρβλ. πάσας τὰς ἀκολουθίας τοῦ Πεντηκοσταρίου, τῶν ὁποίων ὁ κύριος τόνος εἶναι ἀναστάσιμος' ἐπίσης τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (23 Ἀπριλίου) πάντοτε ἀναστάσιμον.

⁴ Ἰωάννου Χρυσόστομου, Πρὸς τοὺς ἔχοντας συνεισάκτους (ἔκδοσις G. Budé ὑπὸ Jean Dumortier), Paris 1955, σ. 67.

Ἀφιέρωσαν ὁμῶς πᾶσαν τὴν ἐνεργητικότητα τῆς φύσεώς των καὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ πνεύματός των εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, τῆς ὁποίας τοιουτοτρόπως ἐστερέωσαν τὰ θεμέλια, τὸ δὲ κῦρος ἠγλάϊσαν καὶ τὴν φήμην εἰς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου ἐσάλπισαν. Ρωμαλαῖα πνεύματα δὲ καθὼς ἦσαν καὶ βαθεῖς γνώσται τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἐδανείσθησαν παρ' αὐτῆς τὸν λόγον μονο-νουχί δὲ καὶ τὸν τρόπον.

Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν ἐκ ψυχοσυνθέσεως μᾶλλον ἢ κατὰ τὴν δύναμιν τοῦ λόγου καὶ τὴν μόρφωσιν. Μελαγχολικὴ φύσις αὐτὸς ἀντιτίθετο βασικῶς πρὸς τὸν ἑλληνικὸν τρόπον, ἐνῶ παραλλήλως ἠγάπησεν ἰδιαιτέρως μεμονωμένας συγγενεῖς μορφάς τῆς ἀρχαιότητος ἢ ὁμοίας ψυχικὰς καταστάσεις. Γράφει εἰς τὸ περὶ ἀνθρωπίνης φύσεως ποίημά του :

*Χθιζὸς ἐμοῖς ἀγέεσσι τειρουμένος, οἶος ἀπ' ἄλλων
ἤμην ἐν σκιερῷ ἄλλει, θυμὸν ἔδων
καὶ γὰρ πως φιλέω τόδε φάρμακον ἐν παθέεσιν...*

Καὶ ἀφοῦ περιγράψῃ τὸ κάλλος τῆς φύσεως μὲ χρώματα καὶ τρόπους εἰς οὐδὲν ὑπολειπομένους τῶν δημηρικῶν θὰ προσθέσῃ :

*Τῶν μὲν ἄρ' οὐκ ἀλέγιζον, ἐπεὶ νόος, εὔτε πυκασθῆ
ἄλγειν, οὐκ ἐθέλει τέρπιος ἀντιάειν.
Αὐτὸς δέ, στροφάλιγγιν ἐλισσομένοιο νόοιο,
τοίην ἀντιπάλων δῆριν ἔχων ἐπέων
Τίς γενόμην, τίς δ' εἰμί, τί δ' ἔσομαι ; Οὐδ' οὐδ' οἶδα.
Οὐδὲ μὲν ὅστις ἐμοῦ πλειότερος σοφίην¹.*

Αὐτὸν τὸν ρυθμὸν σκέψεως καὶ ζωῆς θὰ ἴδωμεν εἰς ὅλον τὸν πολυκύμαντον βίον του. Ὑπάρχουν βεβαίως καὶ στιγμαὶ χαρᾶς καὶ ἐξάρσεως ὁπωσδήποτε ὁμῶς αὐταὶ εἶναι συνδεδεμένα στενῶς μὲ τὸν Θεὸν καὶ μόνον.

Τὸ παράδειγμα τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων ἠκολούθησαν καὶ οἱ μετέπειτα ἱεράρχαι, τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴν κατὰ Χριστὸν ζωὴν στέργοντες τὸν δὲ κατὰ κόσμον βίον καὶ τὸ παγανιστικὸν ἐν γένει πνεῦμα πολεμοῦντες καὶ ἀποποιοῦμενοι. Ἀντιπροσωπευτικώτερος πάντων ὑπῆρξεν ὁ ἱερός Φώτιος. Δὲν ἠνάγκασαν τὸν μέγαν ἐκεῖνον ἱεράρχην αἱ καταπλήσσοσαι γνώσεις του καὶ ἡ βαθεῖα ἑλληνομάθεια νὰ μεταβάλλῃ διαγωγὴν. Ὁ Φώτιος εἶναι μία προσωπικότης δραστηρία καὶ πολυσχιδῆς ἐν πνεῦμα ἀνεπτυγμένον καὶ προικισμένον μὲ ποικίλας χάριτας, μία καρδιά χριστιανική. Τὸ γεγονός ὅτι ἐντὸς αὐτοῦ ὁ Χριστιανισμὸς ὑπερίσχυσε τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐκρά-

¹ Πρβλ. Raffaele Cantarella, Poeti Bizantini I, Milano 1948, σ. 19.

τησε τὸν Φώτιον εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς ζωῆς συμφώνου πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς παραδόσεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ζωῆς αὐστηρᾶς καὶ μεμετρομένης. Ἄν δὲ ἔχη ποιάν τινα ἀλήθειαν ἢ ρῆσις « *le style c'est l'homme* », ἴδου τοῦ Φωτίου ἢ μορφῇ ἀνάγλυφος εἰς μίαν ἐπιστολήν του. Ὅμιλεῖ περὶ λόγου σοφίας: « ... Ἄλλ' ἐκείνην ἔγωγέ φημι, ὅση σὺ φρον μὲν ἀπαγγέλλειν, κοινῇ δὲ διδάσκειν, πρώτη δὲ παιδεύειν, μόνη δὲ συμπεῖθειν, εὖσημος δὲ διὰ τῶν συγγενῶν νοημάτων τὴν τῶν πραγμάτων φύσιν ἀναπτύσσειν... ταῦτα μὲν γὰρ τῆς ἐμφύτου καὶ κοσμίας καὶ βιωφελοῦς τοῦ λόγου σοφίας, ἐκεῖνα δὲ τῆς τερπούσης τὴν ἄλογον αἴσθησιν καὶ ταῖς παρεκτροπαῖς μᾶλλον καὶ τῷ νεωτερίζοντι χαιρούσης ἤθει, καὶ πρὸς μὲν ἀφέλειαν οὐδὲν ὁρώσης, εἰς κρότους δὲ καὶ καλακείας καὶ πολλὴν λῆρον διαλυομένης »¹.

Πᾶσα ἡ βυζαντινὴ περίοδος κατακαλύπτεται ἀπὸ ἔργα πολεμικὰ καὶ ἀντιρρητικά. Ἡ εἰκονομαχία, τὸ σχίσμα καὶ ἡ ἡσυχαστικὴ ἔρις, καταστάσεις ἀντίστοιχοι εἰς τὰς ποικίλας αἰρέσεις τῶν πρώτων αἰώνων, εἶναι θέματα τὰ ὅποια προσελκύουν τὴν προσοχὴν συμπάσης σχεδὸν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν πιστῶν. Ὁ τρόπος τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν καταστάσεων αὐτῶν πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογος καὶ ὡς τοιοῦτος αὐστηρός, σοβαρός, οὐχὶ δὲ παιγνιώδης καὶ ἑλληνίζων. Βεβαίως ἔχομεν καὶ περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ἀπολογητικὴ ἢ ἡ ἀντιρρητικὴ καὶ ἡ πολεμικὴ ἐκτρέπονται εἰς συγκεκριμένην ἢ ἀχαλίνωτον εἰρωνείαν. Εἶναι ὅμως παρατηρήσεως ἄξιον τὸ γεγονός· ὅτι πᾶσα τοιαύτη ἐκτροπὴ ἀπὸ τὸν κανόνα γίνεται ἀπὸ πρόσωπα εἰς τὰ ὅποια ὁ ἑλληνικὸς λόγος ἰσχύει περισσότερο τοῦ χριστιανικοῦ ἢ ἀπὸ πρόσωπα φιλοσκόμμουνα καὶ λαϊκῆς προελεύσεως.

* *

Λίαν ἀντιπροσωπευτικὴ τάξις εἰς τὸ Βυζάντιον, ὡς γνωστόν, ἦτο ἡ τῶν μοναχῶν. Οὗτοι ὑπῆρχον εἰς μέγαν ἀριθμόν, ἔζων δὲ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν πόλεων, δεδομένου ὄντος ὅτι πολλὰ μοναστήρια ἐκτίζοντο καὶ ἐντὸς τῶν πόλεων. Ἡ ζωὴ τῶν μοναχῶν συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ πνεύματος εἰς τὸ Βυζάντιον. Ὁ μοναχικὸς βίος παντοιοτρόπως ἐπέδρα εἰς τε τὸν λαὸν καὶ τὴν ἡγήτιδα τάξιν.

Ἡ μίμησις τῶν ἁγίων καὶ ἡ μελέτη τοῦ θανάτου, ὁ θρῆνος διὰ τὰς ἁμαρτίας, ἡ ταπεινοφροσύνη, ἡ ταλαιπωρία τοῦ σώματος, πάντα δὲ ταῦτα πρὸς δόξαν Θεοῦ γινόμενα καὶ μόνον, ἦσαν αἱ ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἐπιδιωκόμεναι ἀρεταί.

Ὁ ἱερός Χρυσόστομος, ὅστις ἐκόλασε πᾶσαν ἐκτροπὴν προτρέπει ἐνθέως:

¹ Πρβλ. Φωτίου, Ἐπιστολαὶ (Βαλέττα), ἐν Λονδίῳ 1864, σσ. 305 - 306.

«...μιμώμεθα τοὺς ἁγίους, οἱ τοσαύτην ἐποιοῦντο σπουδὴν καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δόξης καὶ τῆς αὐτῶν, διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ»¹.

Οὐδεμία δὲ ἄνεσις τῆς αὐστηρότητος ἐπιτρέπεται. Κείμενον τοῦ ἱβ' αἰῶνος ὁμιλεῖ περὶ ἐπιτιμήσεων μοναχῶν, οἱ ὅποιοι «*παιγνίως συνεπλέκοντο*»².

Αἱ συνεχεῖς λειτουργαί ἀφ' ἐτέρου καὶ αἱ ἀκολουθίαι, αἱ πολλάκις τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νυκτὸς λαμβάνουσαι χώραν, ἐπέδρασαν ἀναμφιβόλως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τοιοῦτου πνεύματος. Τοῦτο δὲ δὲν πρέπει νὰ νοηθῆ ἴσως μόνον διὰ τὰ μοναστήρια ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν λαόν.

Πρὸς τούτοις τὰ ἀναγνώσματα τῶν βυζαντινῶν συνετέλεσαν ὡσαύτως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς νοοτροπίας των καὶ τῆς διαγωγῆς των. Ἡ Ἁγία Γραφή καὶ ἡ ἀπόκρυφος φιλολογία, τὰ μαρτυρολόγια καὶ οἱ βίοι τῶν ἁγίων, τὸ Λειμωνάριον τοῦ Μόσχου καὶ ἡ Λαυσαϊκὴ Ἱστορία, ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος τέλος καὶ ἄλλα ἀνάλογα ἔργα ἐσφυρηλάτουν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας τὸ ἀσκητικὸν πνεῦμα καὶ ἀπεδίδωκαν τὴν τάσιν πρὸς χαρίεσσαν ζωὴν καὶ παιδιάν. Τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο ἐπέδρασε τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀθρόαν καταφυγὴν εἰς τὰ μοναστήρια, ὅπου ἡ γαλήνη καὶ ἡ ἡσυχία ἀνεμένετο νὰ ἐπιβραβεύσῃ τὴν τῆς ἀγαθῆς μερίδος ἐκλογὴν.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι εἰς τὰ μοναστήρια ἀπεσύροντο οἱ ἐκ φύσεως ἀδρανέστεροι τῶν πολιτῶν, πλὴν ὅμως δὲν εἶναι καθόλου σπάνιον τὸ γεγονὸς προσελεύσεως καὶ δραστηριῶν ἀνθρώπων. Τῶν τοιοῦτων ἀνθρώπων ἡ δραστηριότης εὗρε διέξοδον εἰς τὴν κοινωνικὴν δρασίαν, ἥτις κατὰ τὴν βυζαντινὴν περιόδον ἦτο λίαν ἀνεπτυγμένη. Τὸ τελευταῖον τοῦτο προσεῖλκυσε ἐπίσης πολλὸν κόσμον, ἰδίᾳ δὲ γυναῖκας καὶ νεάνιδας, αἵτινες, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των, δὲν ἀπεφάσιζον τὴν πλήρη ἐγκατάλειψιν τῶν ἐγκοσμίων. Εὗρον λοιπὸν εἰς διαφόρους θεσμούς, ὡς π.χ. ὁ τῶν διακονιστῶν, τὴν πληρῶσιν ἀμφοτέρων τῶν τάσεων τῆς ψυχῆς των· τῆς τε δηλ. εἰς τὸν Θεὸν ἀφοσιώσεως καὶ τῆς ἱκανοποιήσεως τοῦ κοινωνικοῦ ἐνστίκτου.

Ἄν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν δὲ ὅτι κατὰ κανόνα ὁ μόνος δημόσιος χῶρος, εἰς τὸν ὅποιον ἐπιτρέπετο νὰ μεταβαίνει ἡ γυνὴ ἄνευ πολλῶν διατυπώσεων, ἦτο ὁ ναός, ἀντιλαμβανόμεθα τὸ μέγεθος τῆς ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν ἐξήκνησεν ἡ Ἐκκλησία μὲ τὸ τυπικὸν της ἐν γένει εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος καὶ τρόπου.

Εἰς τὸ ἡρωϊκὸν πνεῦμα τῆς ἀρχαιότητος ἡ Ἐκκλησία ἔδωκε νέον περιεχόμενον. Ἦρωσ τῶρα εἶναι ὁ μάρτυς Χριστοῦ, ὁ ἀντιμετωπίζων τὸν δῆμιον καὶ τὰς βασάνους πρῶος καὶ πλήρης θείου πόθου ἐνώσεως μετὰ τοῦ αἰωνίου

¹ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 75.

² Πρβλ. Φαίδωνος Ἰ. Κουκουλέ, Ἀγῶνες, ἀγωνίσματα καὶ ἀγωνιστικά παίγνια κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ΕΕΒΣ ΙΓ', 1937, σ. 78 καὶ σημ. 2.

Θεοῦ. Βεβαίως σφύζονται καὶ στοιχεῖα τοῦ παλαιοῦ ἠρωτισμοῦ, ἰδίᾳ εἰς τοὺς στρατιωτικοὺς ἁγίους τῶν πρώτων αἰώνων. Οὗτοι ὄφειλον νὰ εἶναι ρωμαλαῖοι καὶ ὄραῖοι, πρὸς τούτοις δὲ καὶ χριστιανοί. Εἰς τῶν ἁγίων τούτων τὴν ρώμην καὶ τὸ κάλλος εὗρον οἱ χριστιανοὶ ἐν ἀντιστάθμισμα τῆς παρημελημένης φυσικῆς τάσεως πρὸς θαυμασμὸν τοῦ φυσικῶς ὄραίου.

Ἡ ἄθλησις καὶ ἐν γένει ὅλον τὸ λεξιλόγιον τῶν ἀγῶνων ἐχρησιμοποιήθη διὰ νὰ ἐκφράσῃ τοὺς πνευματικοὺς ἀγῶνας. Ἀθληταὶ εἶναι καὶ οἱ μοναχοί, οἵτινες ἀσκοῦνται εἰς ἀρετὴν. Τὸ παραδείγμα εἶχε δώσει πρῶτος μέγας ἀνὴρ, τέλειος ἀγωνιστῆς πνευματικοῦ ἀγῶνος, ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, εἰπὼν: «*Τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἠγώνισμαι, τὸν δρόμον τετέλεκα, τὴν πίστιν τετήρηκα· λοιπὸν ἀπόκειται μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος, ὃν ἀποδώσει μοι ὁ Κύριος... ὁ δίκαιος κριτῆς*» (Β' Τιμ. 4,7).

Συμεὼν ὁ διὰ Χριστὸν σαλός, κατὰ Λεόντιον τὸν Νεαπόλεως «*καλῶς καὶ νομίμως τὸν καλὸν ἀγῶνα ἐπέκτευσεν*» (P.G. 93, 1672). Ὁ αὐτὸς Λεόντιος ἐρμηνεύει ἐν συνεχείᾳ τὸ εἶδος τοῦ ἀγῶνος λέγων: «*Τὸν προκείμενον αὐτοῖς ἀγῶνα καὶ δρόμον, λέγω δὴ τὸν ἐρημικὸν καὶ ἄοικον παντελῶς καὶ ἀναχωρητικὸν βίον*» (P.G. 93, 1681). Βεβαίως μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Συμεὼν εἰσηλθεν εἰς ἀγῶνα δρόμου, πρᾶγμα ἀπηγορευμένον, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ, ἔπραξε ὅμως τοῦτο ἵνα δείξῃ ὅτι διὰ τὸν Χριστὸν εἶναι σαλός, προσέτι δὲ ἵνα θεραπεύσῃ δαιμονισμένον τινα.

Τὰ παραδείγματα δύνανται νὰ πληθυνθοῦν.

Τὸ μοναχικὸν ἰδεῶδες δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστους οὐδ' αὐτοὺς τοὺς αὐτοκράτορας, τὰ μέλη τῆς ἀλλῆς καὶ τῆς ἀκολουθίας των, πολιτικὰς φυσιογνωμίας, λογίους καὶ ἐπιστήμονας. Πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν ἐνεδύθησαν τὸ μοναχικὸν τριβώνιον εἴτε οἰκειοθελῶς εἴτε ὑπέικοντες εἰς τὰς ἐκάστοτε περιστάσεις¹. Ἄλλοι δὲ αὐτοκράτορες ὄντες ὑπέβαλλον ἑαυτοὺς εἰς παντοίας στερήσεις καὶ διήγον βίον αὐστηρότατον.

Ἡ μορφή τοῦ βασιλέως, τοῦ ἐλέφ Θεοῦ ἐστεμμένου αὐτοκράτορος, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἱερὰ καὶ οἱ τρόποι ἀνάλογοι. Ἀμυδρὰν ἰδέαν τοῦ πράγματος λαμβάνομεν ἐκ τῶν ἐν τοῖς ναοῖς ἀπεικονίσεων εἴτε τῶν ἰδίων αὐτοκρατόρων καὶ τῆς ἀκολουθίας των εἴτε τοῦ παντοκράτορος καὶ τοῦ δεσπότη Χριστοῦ, τῶν ὁποίων τὴν ἱεροπρέπειαν καὶ τὸ μεγαλεῖον ἐμιμοῦντο. Τὴν αὐτὴν ἐντύπωσιν μᾶς παρέχουν καὶ αἱ μικρογραφίαι τῶν χειρογράφων².

Εἰκόνα τοῦ ὁποῖος ὀφείλει νὰ εἶναι ὁ βασιλεὺς ἐν Βυζαντίῳ δίδει Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἐν τῷ περὶ βασιλείου τάξεως συγγράμματι του,

¹ Πρβλ. R, Guiland, Οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες καὶ τὸ θέλημα τοῦ μοναστηρίου, ΕΕΒΣ ΚΑ', 1951, σσ. 215-234.

² Ὅσακις δηλ. τὰ ἀπεικονιζόμενα εἶναι πρόσωπα· διότι τὰ ἐκ τῆς φύσεως εἰλημμένα θέματα παρουσιάζουν πολλὴν χάριν καὶ κίνησιν.

λέγων ὅτι τὸ κράτος πρέπει νὰ εἶναι εἰκὼν τῆς δημιουργίας, ἐπομένως καὶ ὁ βασιλεὺς εἰκὼν τοῦ δημιουργοῦ. «...ὅφ' ὧν τοῦ βασιλείου κράτους, γράφει, ἔσθμῳ καὶ τάξει φερομένου, εἰκονίζοι μὲν τοῦ δημιουργοῦ τὴν περὶ τόδε τό πᾶν ἁρμονίαν καὶ κίνησιν, καθορῶτο δὲ καὶ τοῖς ὑπὸ χεῖρα σεμνοπρεπέστερον, καὶ διὰ τοῦτο ἡδύτερόν τε καὶ θαυμαστότερον...»¹ Ἐνταῦθα ὁ βασιλεὺς ἀποκαλύπτει εἰς τὸν υἱόν του καὶ τὴν πολιτικὴν σκοπιμότητα, ἣτις δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρέασεν ὀλιγώτερον τὴν βυζαντινὴν Αὐλὴν εἰς τὸ σύστημα τῆς σοβαρᾶς καὶ συγχρόνως ἐπιδεικνυομένης μεγαλοπρεπείας της.

Διὰ ταῦτα πάντα τὸ πρόσωπον τοῦ βασιλέως περιβάλλεται ὑπὸ τοιαύτης ἱερότητος καὶ δὲν ἐπιτρέπονται εἰς αὐτὸν τρόποι κοινοῦ θνητοῦ. Οὕτω π.χ. δὲν ἀναφέρονται αὐτοκράτορες γελῶντες παρὰ μόνον προσμειδιῶντες καὶ τοῦτο μόνον εἰς ἐκτάκτους περιστάσεις, ὅπου π.χ. οἱ κοινοὶ θνητοὶ ἐκσκοῦν εἰς πολλοὺς γέλωτας ἢ ὅπου αἱ περιστάσεις τὸ ἐπιβάλλουν².

Ἴνα δὲ κατορθώσῃ ὁ βασιλεὺς καὶ ἐπιτύχῃ εἰς τὸν βαρύτερον ὀρόλον εἶχεν ἀνάγκην αὐστηρᾶς παιδείας. Εἰς αὐτὸ δὲ ἀποσκοποῦν ἀκριβῶς καὶ αἱ δεκάδες τῶν παραινετικῶν λόγων καὶ πραγματειῶν, αἱ ἀπευθυνόμεναι πρὸς τοὺς βασιλεῖς εἰς λόγον ἔμμετρον ἢ πεζὸν εἰς ὕφος λόγιον ἢ δημῶδες³. Αἱ ἀρεταὶ τὰς ὁποίας συνιστᾶται ὁ βασιλεὺς νὰ ἀσκήσῃ εἶναι ἡ σύνεσις, ἡ ταπεινοφροσύνη, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἐλεημοσύνη, ἡ ἀγιότης κλπ. Πᾶσα δὲ ἐκτροπὴ ἀπὸ τοῦ κανόνος τούτου δυσμενῶς ἐκρίνεται καὶ ἐμείναι τὸ βασιλικὸν κύρος. Λέων ὁ Διάκωνος π.χ. γράφει περὶ Ρωμανοῦ τοῦ Β', υἱοῦ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, ὅτι ἦτο «ἐποημένος νεωτερικαῖς ἡδυπαθείαις καὶ παιδιαῖς»⁴.

Βεβαίως οἱ αὐτοκράτορες κατεπονῶντο μὲ τὰς πολλαπλᾶς ἀσχολίας των καὶ εἶχον ἀνάγκην ποιᾶς τινος ἀναπαύσεως καὶ διασκεδάσεως. Ἴνα ὅμως καὶ αὕτη μὴ ἐξέροχεται τῶν παραδεδεγμένων καὶ ἀντίκειται πρὸς τοὺς κανόνας τῶν Συνόδων ἔπρεπε νὰ εἶναι σεμνὴ καὶ σοβαρὰ. Ὁ Θεόδωρος Βαλαμῶν, ἐρμηνεύων τὸν 51^{ον} κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου λέγει : «Ἔοικε δὲ διὰ τὰ τῶν τοιούτων κανόνων ἐπιτίμια ἐπινοηθῆναι τὰ βασιλικά παίγνια τὸν Κοιτοπαίκτην δηλαδὴ, τὸν Μάρωνα, τὸν Ἀχιλλέα, τὴν Ὀκτώηχον καὶ τὰ λοιπά· ὡς μὴ διάχυσιν καὶ γέλωτα ἄσεμνον ἐμποιουῦντα τοῖς βλέπουσιν»⁵.

¹ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου, Περὶ βασιλείου τάξεως (A. Vogt), τόμ. I, σ. 2.

² Πρβλ. Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς (B. Leib), XIII, VI, 6 - VII, 1 καὶ XIV, V, 2.

³ Πρβλ. K. Grumbacher - Γ. Σωτηριάδου, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, ἐν Ἀθήναις 1900, Β', σσ. 99, 101, 114, 165, 285 κ.ά.

⁴ Λέωντος Διακόνου, Ἱστορία (Hase), I, 2.

⁵ Πρβλ. Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων 2 (1852), σ. 416, καὶ Φ. Κουκουλέ, Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 94.

Θαυμασίαν εἰκόνα τῆς διασκεδάσεως καὶ διαναπαύσεως αὐτοκράτορος παρέχει Ἡ Άννα ἡ Κομνηνὴ ἐν τῇ Ἁλεξιάδι αὐτῆς· « Ἁλίγα τὸ σῶμα διαναπαύων (ὁ Ἁλέξιος), γράφει, ἐν κνηγεσίοις τε καὶ ἀνέσει... καὶ ἡ ἄνεσις τοῦτω δευτερος πόνος, βιβλίων ἀνάγνωσις καὶ ἐξέτασις καὶ ἡ τοῦ « Ἁρευνάτε τὰς γραφὰς » παραγγέλματος ἐπιμέλεια. Τὰ δ' αὖ κνηγέσια καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ σφαιρίζειν παιδιὰ δευτέρου λόγου καὶ τρίτου προσῆν τῶμῳ πατρί... » Ἐν συνεχείᾳ δ' ἐπεδόθη καὶ εἰς ἄλλας παιδιὰς « παράγγελμα τοῦτο λαβὼν ἐξ ἱατρικῆς ἐπιστήμης, ἵνα ταῖς συνεχέσιν ἱππασίαις διαφοροῦτό τι τῆς καταρρεούσης ὕλης καὶ τοῦ ἐπιβρίθοντος βάρους κουρίζοιτο... »¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν καταδεικνύεται ὅτι τὰ ἀγωνίσματα τῶν αὐτοκρατόρων ἦσαν τοιαῦτα ὥστε νὰ ἀσχοῦνται οὗτοι εἰς στρατιωτικὰς ἀρετάς. Ἦσαν δὲ κατὰ κανόνα ἀγωνίσματα στίβου· οὐχ ἦιτον ὁμως ἡ ἱππασία καὶ τὰ κνηγέσια, ὅπου ὁ ἀσκούμενος μανθάνει σὺν τοῖς ἄλλοις τὴν τέχνην τοῦ τοξεύειν καὶ τοῦ δόρου ἀφιέναι, ἦσαν ἐκ τῶν συνήθων καὶ προσφιλῶν ἀπασχολήσεων πολλῶν αὐτοκρατόρων².

Ἡ κοινὴ γνώμη, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἦτο κατὰ τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐν γένει ἀγωνισμάτων. Καὶ εἶναι πολὺ φυσικόν. Ἀνθρώποι τὰ ἄνω σκοποῦντες δὲν ἐθεώρουν οὐδὲ πρέπον οὐδ' ἐπιτρεπτόν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ παιδιὰς καὶ ἀνωφελῆ ἀγωνίσματα. Πόλεμος δὲ φαίνεται ὅτι εἶχε κηρυχθῆ ὑπὸ τε τῆς ἡγεσίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ αὐτῶν τῶν πιστῶν ἐπίμονος καὶ συστηματικὸς κατὰ τῶν τοιούτων ἐκτροπῶν³.

Ἀπρεπῆ ἀγωνίσματα ἐθεώρουν οἱ βυζαντινοὶ ὁσαύτως τὴν πυγμαχίαν καὶ τὴν πάλην, ὡς παραμορφοῦντα⁴ τὸ πρόσωπον τὸ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ πλασθέν. Τὸ σῶμα τὸ ἠθέλον ἀδύνατον καὶ ὄχρον, νὰ ὁμοιάζη δηλ. μὲ τὰ τῶν ἁγίων σώματα. Ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ἡ βολὴ ἀκοντίου καὶ δίσκου ἐθεωρεῖτο ἄσκοπος καὶ ἀνωφελὴς κατανάλωσις δυνάμεως.

Ἁτίμους ἐχαρκτηρίζον τοὺς θηριομάχους, τοὺς μονομάχους, τοὺς σκηνοκούς καὶ τοὺς ἐν γένει ἀσχοῦντας τὴν παιγνικὴν τέχνην, τὴν δὲ τέχνην αὐτῶν ἀτιμοποιόν⁵. Τοῦ κανόνος τούτου ἐξηροῦντο οἱ ἐπίσημοι ἀθληταί, οἱ νομίμως δηλ. ἀγωνιζόμενοι δι' ἐπίδειξιν ἀνδρείας⁵. Γενικῶς δὲ οἱ βυζαντινοὶ δὲν ἔδιδον μεγάλην σημασίαν εἰς πάντα ταῦτα, αὐτὸς δὲ εἶναι καὶ ὁ κυριώτερος λόγος τῆς ἐλλείψεως πληροφοριῶν περὶ παιδιῶν.

Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὁσάκις ἠθέλον νὰ ψέξουν μίαν προᾶξιν ἢ διαγωγὴν, κατέφευγον εἰς παρομοιώσεις εἰλημμένας ἐκ τοῦ παιγνιώδους καὶ

¹ Ἁλεξιάς, XIV, VII, 9.

² Πρβλ. Κοουκουλέν, Ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 65 - 122.

³ Πρβλ. Κοουκουλέν, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 65.

⁴ Πρβλ. Κοουκουλέν, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 84 καὶ σημ. 3.

⁵ Πρβλ. Κοουκουλέν, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 95 καὶ σημ. 8.

ἀφρόντιδος βίου· « *Δαίμων παρέστηκεν, διὰ τῶν κατεσιγμένων ὁστέων τὴν μανίαν ἐξάπτων* » παρατηρεῖ ὁ Μέγας Βασίλειος¹ δι' ἐκείνους οἵτινες ἐπαιζον κύβους.

Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἐφ' ἑτέρου κατακρίνων τὴν διαγωγὴν συγχρόνων του² λέγει ὅτι οὗτοι ἀσχολοῦνται σοβαρῶς (σπουδάζουν) περὶ τὴν ἱππασίαν, τὸ κυνήγιον καὶ τὴν κυβείαν. Γρηγόριος δὲ ὁ Θεολόγος ἐπιγραμματικώτατα ἀποφαίνεται: « *πίνεις, κυβεύεις, λαμβάνεις, παίζεις, γελᾷς* »³.

« *Θανάτου τερπνὸν δηλητήριον καὶ δαίμονος ἐορτὴν τὸν σταυρὸν καθυβρίζουσαν* » ὀνομάζει ὁ Βασίλειος Σελευκείας⁴ τὰ ἐν Ἀντιοχείᾳ μέχρι τοῦ 5' αἰῶνος τελούμενα Ὀλύμπια. Ὁ δὲ ἱερός Χρυσόστομος ἀποφαίνεται ὅτι ἐκεῖ « *ὁ διάβολος πομπεύει* »⁵.

Ἐκτὸς ὅμως τῆς θεωρητικῆς ταύτης ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καταδίκης τῶν παιδιῶν, τῶν ἀγῶνων, τῆς χαριέσεως ἐν γένει ζωῆς καὶ διαγωγῆς, καὶ τῆς γενικῆς ἀποδοκιμασίας, ἔχομε νόμους καὶ κανόνας ἀπαγορεύοντας τὰς παιδιὰς καὶ τὰ παίγνια δι' ἐπιβολῆς διαφόρων ποινῶν⁶. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία π.χ. καθώρισεν « *τὰς Κυριακὰς ἀπράκτους εἶναι* » δηλ. ἀπηγόρευσε τὴν τέλεσιν ἀγῶνων κατὰ τὰς Κυριακάς⁷. Τοῦτ' αὐτὸ ἔπραξαν καὶ πολλοὶ αὐτοκράτορες.

Αἱ ἐπιβαλλόμεναι κυρώσεις διὰ τὰς παραβάσεις τῶν τοιούτων νόμων καὶ κανόνων ἦσαν πολλακίς αὐστηραί. Οὕτω π.χ. ἡ παρακολούθησις θεάματος ἐν ἵπποδρόμῳ ὑπὸ γυναικός, ἄκοντος ἢ ἀγνοοῦντος τοῦ συζύγου, ἀπετέλει λόγον διαζυγίου⁸. Οἱ κληρικοὶ δὲ ἀφωρίζοντο ἂν παρηκολούθουν τοιούτους ἀγῶνας⁹.

Κονόνες τῆς 5' ἐν Τρουλλῷ Οἰκουμενικῆς Συνόδου σαφῶς ἀπαγορεύουν διάφορα παίγνια: « *Μηδένα τῶν ἀπάντων εἶτε λαϊκῶν, εἶτε κληρικῶν, κυβεύειν ἀπὸ τοῦ νῦν* » λέγει περὶ κυβείας ὁ 50ὸς κανὼν¹⁰. Ἄλλοτε πάλιν ὁμιλεῖ περὶ διαφόρων ἐορτῶν λαμβανουσῶν χώραν κατὰ τὴν διάρκειαν δια-

¹ Migne, P.G. 29, 185.

² Migne, P.G. 46, 900.

³ Migne, P.G. 37, 662.

⁴ Migne, P.G. 85, 309.

⁵ Migne, P.G. 63, 897.

⁶ Πρβλ. Φαίδωνος Ἰ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α', I, σ. 187.

⁷ Πρβλ. Φαίδωνος Ἰ. Κουκουλέ, Ἀγῶνες, ἀγωνίσματα... κλπ. ΕΕΒΣ ΙΓ', 1937, σ. 76 καὶ σημ. 3.

⁸ Πρβλ. Κουκουλέν, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 107 καὶ σημ. 4.

⁹ Πρβλ. Κουκουλέν, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 108 καὶ σημ. 2.

¹⁰ Πρβλ. Ράλλη-Ποτλή, Ἐνθ' ἄνωτ., 2, σ. 424 καὶ 2, σ. 58.

φόρων ἐποχῶν τοῦ ἔτους, ὅποτε καὶ παρείχετο ἡ εὐκαιρία εἰς πολλοὺς νὰ διασκεδάζουσιν. «Τὰς οὕτω λεγομένας Καλάνθας, γράφει, καὶ τὰ λεγόμενα Βοτά, καὶ τὰ καλούμενα Βρουμάλια καὶ τὴν ἐν τῇ πρώτῃ Μαρτίου μηνὸς ἡμέρᾳ ἐπιτελουμένην πανήγυριν, καθάπαξ ἐκ τῆς τῶν πιστῶν πολιτείας περιαιρεθῆναι βουλόμεθα...»¹

Ἐν συνεχείᾳ καὶ ἄλλοι ἄλλως πῶς ἐκόλαζον τὰς ἐκ τῆς σοβαρότητος καὶ σεμνότητος ἔκτροπὰς καὶ ὅταν ἀκόμη αὐταὶ ἦσαν ἠτιολογημέναι. Ὁ πατριάρχης Λουκᾶς Χρυσοβέργης λ.χ. διέταξε τὴν κατάργησιν τῶν μαθητικῶν μεταμφίσεων, αἵτινες ἐλάμβανον χώραν τὴν 25ῃν μηνὸς Ὀκτωβρίου, ἡμέραν καθ' ἣν ἐωρτάζετο ἡ μνήμη τῶν ἁγίων Νοταρίων, προστατῶν τῆς μαθητιώσης νεολαίας². Ὀλίγω δ' ἐνωρίτερον Χριστόφορος ὁ Μιτυληναῖος εἶχε ψέξει τοὺς γονεῖς, διότι ἐπέτρεπον τὴν μεταμφίεσιν εἰς τὰ τέκνα των³.

* *

Βεβαίως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ ὑπάρξουν καὶ ἐξαιρέσεις τῆς σοβαρᾶς καὶ τρόπον τινὰ μονολιτικῆς ταύτης διαγωγῆς. Τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ ὁ τρόπος τοῦ βίου ἔφθασαν μέχρι τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς μέσῳ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ τῶν πρωτοχριστιανικῶν οὐχὶ ἐξησθημένα, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὴν μορφήν τῶν ἐκδηλώσεών των. Οὕτως ὁ Λουκιανὸς εἶναι χαρακτηριστικὸς τύπος τοῦ παίζοντος φιλοσόφου. Τοῦτον ἠκολούθησεν εἰς τοὺς τρόπους Δίων ὁ Χρυσόστομος, ἀκμάσας περὶ τοὺς χρόνους τοῦ Τραϊανοῦ καὶ ἄριστα συνδυάσας τὰ παίγνια καὶ τὰς ἀθλοπαιδιάς μετὰ τὴν σπουδὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν.

Τὴν σοφιστικὴν ταύτην καὶ χαρίεσσαν τάσιν ἐμιμήθη ἄριστα Συνέσιος ὁ Κυρηνεῖος. Οὗτος κατένεμε τὰς ὥρας του μεταξὺ παιδιᾶς καὶ σπουδῆς. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Χριστιανισμὸς εἶχεν ἤδη ἀρχίσει νὰ δημιουργῇ τὸ πνεῦμα τῆς αὐστηρότητος καὶ ἐπειδὴ διὰ τὴν ἑλληνοπρεπῆ ταύτην διαγωγὴν του κατηγορήθη ὑπὸ τῶν συμπολιτῶν του, ἠναγκάσθη νὰ ἀπολογηθῇ διὰ πραγματείας ἐπιγραφομένης: «Δίων ἢ περὶ τῆς καθ' ἑαυτὸν διαγωγῆς.» Ἐκεῖ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀγροῖκος ἀλλ' ἀληθινὸς Ἕλλην. Ἄλλως τε, ἐπάγεται, δὲν εἶναι οὔτε Θεός, ὥστε νὰ μένη ἀσυγκίνητος ἀπὸ πᾶσαν ἡδονήν, οὔτε θηρίον, ὥστε μόνον εἰς τὴν ἡδονὴν νὰ εὐρίσκη εὐχαρίστησιν. Ἐπικαλεῖται δὲ Δίωνα τὸν Χρυσόστομον τὸν ὁποῖον καὶ προβάλλει ὡς ἄριστον τύπον ἀνθρώπου καὶ φιλοσόφου⁴.

¹ Αὐτόθι, 2, σ. 448.

Αὐτόθι, 2, σ. 452.

³ Πρβλ. E. d. Kurtz, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios, Leipzig 1903, σ. 92 στ. 35.

⁴ Πρβλ. Συνεσίου Κυρηνείας, Opuscula (N. Terzaghi), Romæ 1944, σσ. [233 - 278].

Ὁ Συνέσιος δὲν ἔπαιξε μόνον ἐν τῷ βίῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἔγραψε καὶ « Φαλάκρας ἐγκώμιον » κατὰ μίμησιν Δίωνος Χρυσοστόμου, γράψαντος κόμης ἐγκώμιον καὶ ἄλλα. Εἰς αὐτὸ ἀντικρούει τὸν Δίωνα καὶ ὑπεραμύνεται τῆς φαλάκρας, ἣτις ἦτο καὶ χαρακτηριστικὸν τῆς ἰδίας αὐτοῦ κεφαλῆς.

Καὶ εἰς ποιητικὰ ἔργα, ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Συνέσιον, εὐρίσκομεν τὸν Ἕλληνα ἐν ἀρμονίᾳ συνυπάρχοντα μετὰ τοῦ χριστιανοῦ, ἀλλ' ὀπωσδήποτε ὑπερέχοντα. Ἴδου ἡ ἀρχὴ ἑνὸς ὕμνου του :

« Ἄγε μοι, λίγεια φόρμιγξ | μετὰ Τηῖαν ἀοιδάν, | μετὰ Λεσβίαν τε
μολπὰν | γεραωτέροις ἐφ' ὕμνοις | κελάθει Δώριον ῥῶδάν... »¹

Ἐκ τοῦ συνόλου τοῦ ἔργου τοῦ ὁ Συνέσιος φαίνεται ἐπηρεασθεὶς ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν νεοπλατωνισμόν ἀλλὰ καὶ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἄνευ μεσολαβήσεως τρίτων. Τὸ ὕφος του εἶναι μεγαλοπρεπές, τὰ θέματα ἐπεξεργάζεται με χάριν, εἰς τὰ ποιήματά του χρησιμοποιεῖ ποικίλα προσφωδιακὰ μέτρα. Γενικῶς εἰπεῖν εἶναι περισσότερον Ἕλληνα, χωρὶς ὅμως νὰ παύῃ νὰ εἶναι καὶ χριστιανός.

Τὴν μεσότητά περὶ τὴν παιδιὰν καὶ τὴν σπουδὴν φαίνεται νὰ ἐπαινεῖ καὶ ἐπιγραμματοποιὸς τοῦ 6ου αἰῶνος. Εἰς ἓν ἐπίγραμμα, ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἀγαθίαν ἢ τὸν Παῦλον Σιλεντιάριον, ἀναγινώσκομεν :

« Δεῖ γὰρ μήτε ποιεῖν ἐν ἀθύρμασι, μήτε τι παίζειν
ἐν σπουδῇ· καιρῷ δι' ἴσθι νέμειν τὸ πρόπον »².

Τὰ ἐπιγράμματα γενικῶς, τὰ ὅποια οἱ παλαιότεροι εἶχον χρησιμοποιήσει ἀφειδῶς διὰ τὰς ποικίλας περιστάσεις τοῦ βίου, ἐξηκολούθησαν καὶ ἐν Βυζαντίῳ νὰ χρησιμοποιοῦνται ὁμοίως. Ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ ἐντέχνου λόγου ἐπεχειρήθη καὶ ἐν πολλοῖς ἐπετεύχθη ἀλλαγὴ τοῦ περιεχομένου πρὸς τὸ χριστιανικώτερον καὶ ἐπομένως τὸ σοβαρώτερον καὶ αὐστηρότερον. Τὰ πλεῖστα τῶν ἐπιγραμμάτων τώρα ἀφιερῶνται εἰς ἅγια πρόσωπα καὶ ἀντικείμενα, εἰκόνας, βιβλία κλπ., ἐλάχιστα δὲ μόνον εἰς ἄλλα πράγματα ἄσχετα πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ὅπως εἶναι τὰ ἐρωτικὰ π.χ. τὰ ἐπιδεικτικὰ κ.ἄ., καὶ ταῦτα ἀπὸ ἐπιγραμματοποιῶν ὀπωσδήποτε ἑλληνίζοντα. Πρὸς τούτοις ἐπενοήθη ἢ μάλλον ἐπέδωκε παλαιὰ ἐπινόησις καὶ διεδόθη εὐρέως εἰς ὀλόκληρον τὸ Βυζάντιον τὸ ἀθῶον στιχουργικὸν παίγνιον³, ἔστρημένον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου οἰουδήποτε παγανιστικοῦ στοιχείου. Οὕτως ἔχομεν λειπογράμματα στιχουργήματα, ἀκροστιχίζοντα, καρκίνους κλπ., παιγνιώδη θέματα

¹ Συνεσίου Κυρηναίας, Hymni (N. Terzaghi), Romæ 1939, σ. [57].

² Anthologia Palatina (Dübner), IX [769].

³ Πρβλ. Νικολάου Γ. Πολίτου, Στιχουργικὰ παίγνια, περ. « Ἐστία » 19, 1885, σσ. 249 - 52, 264 - 66, 283 - 85, 291 - 94.

δηλ., ἄτινα πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν καὶ ὡς μία ἀντίρροπος τάσις πρὸς διέξοδον ἀπὸ τὴν ὑφισταμένην πίεσιν ἕνεκα τῆς ἐπικρατοῦσης σοβαρότητος.

Ἔτερος ἐκφραστικὸς γραπτὸς τρόπος, τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἐπίσης χρῆσις ἐν Βυζαντίῳ, εἶναι ὁ διάλογος. Οἱ γράψαντες διαλόγους βυζαντινοὶ ἐμμήθησαν τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Λουκιανόν. Ὅμως λόγῳ τοῦ περιεχομένου των, συνηθέστατα θρησκευτικοῦ (καταπολέμησις αἱρέσεων, Ἰουδαίων, δυτικῶν, λατινοφρόνων κλπ.), οἱ βυζαντινοὶ διάλογοι ἀπώλεσαν τὴν χάριν καὶ τὰ πρόσωπά των εἶναι σκληρὰ καὶ δύσκαμπτα. Ἐλλείπει δηλ. ἀπὸ αὐτοῦς ἡ διαρκῶς νεάζουσα διάθεσις τῶν προσώπων τῶν Πλατωνικῶν διαλόγων, τὰ ὁποῖα ἠγουμένου τοῦ Σωκράτους ἔπαιζον ἐνῶ συγχρόνως ὠμίλουν περὶ σπουδαιοτάτων τῆς φιλοσοφίας ζητημάτων.

Ὁ βυζαντινὸς λόγος, καὶ ὅταν ἀκόμη μιμῆται μετ' ἐπιτυχίας τὸν ἀττικόν, ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ γράφοντος. Ἡ ἱεροπρέπεια εἰς τοὺς τρόπους τοῦ βίου καὶ ἡ αὐστηρότης εἰς τὴν καθόλου διαγωγὴν ἐπέδρων εἰς τὸ ὕφος τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων. Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ ἀττικὸς λόγος δὲν ἀποδίδεται πάντοτε μετὰ τὴν προσιδιάζουσαν εἰς αὐτὸν χάριν.

Ἡ πορφυρογέννητος Ἄννα Κομνηνὴ, ἡ ὁποία ἠθρολόγησε ἐπιμελῶς καὶ σοφῶς τὰ ἀρχαῖα κείμενα, ἰδίᾳ δὲ τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Ξενοφῶντα, δὲν μετέδωκε εἰς τὴν Ἀλεξιάδα τῆς τὴν χάριν τῶν προτύπων. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς ἀνατροφῆς καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς ἱστορίας τῆς περισσότερον παρὰ εἰς τὸ ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ γράψῃ ὡς ὁ Ξενοφῶν. Ἐφ' ὅσον ὁ πατήρ τῆς Ἀλέξιος δὲν εἶναι ὁ φιλόπαις καὶ φιλοπαίγμων Σωκράτης τῶν Ἀπομνημονευμάτων π.χ., ἀλλ' ὁ αὐστηρὸς αὐτοκράτωρ καὶ ὁ ἀληθῶς Ἰσαπόστολος¹, δὲν δύναται οὐδ' αὐτὴ νὰ κινηθῆ ἔπιχαρίτως, ὡς ὁ Ξενοφῶν, πρᾶγμα ὅπερ ἠδύνατο νὰ πράξῃ ὡς μαρτυροῦν χωρία οἷον τὸ ἐπό-

¹ Πρὸβλ. Ἀλεξιάς, XIV, VIII, 8: « Οἷον δ' αὐτόδ' ἔρεξε καὶ ἔτιλ καρτερός ἀνὴρ πρᾶγμα ὄντως καὶ ἀποστολικώτατον... Καὶ μὴν, ὡς οὐδεὶς ἄλλος, περὶ τὴν θείαν γραφὴν ἐσπουδάκει, ὡς καὶ τὴν γλῶτταν διαθήξει πρὸς τὰς τῶν αἱρετικῶν συμπλοκάς. Καὶ μόνος οὗτος ὄπλα καὶ λόγους ἀνέμιξε, καὶ τοῖς μὲν ὄπλοις τοὺς βαρβάρους ἐνίκα, τοῖς δὲ λόγοις ἐχειροῦτο τοὺς ἀντιθέους, ὥσπερ δὴ τότε καὶ κατὰ Μανιχαίων ἐξώπλιστο ἀποστολικὴν ἀνὶ στρατηγικῆς ἀναδεξάμενος ἀγωνίαν. Καὶ ἔγωγε τοῦτον τρισκαίδεκατον ἂν ἀποστολον ὀνομάσαιμι. Καίτοι τινὲς Κωνσταντίνῳ τῷ μεγάλῳ τοῦτο τὸ κλέος προσάπτουσιν, ἐμοὶ δὲ δοκεῖ ἡ σὺν τῷ Κωνσταντίνῳ τῷ αὐτοκράτορι τεύχεσθαι τοῦτον, ἢ εἴ τις φιλονεικίῃ, ἔστιν μετὰ γε Κωνσταντίνον ἀπόστολος ἄμα καὶ βασιλεὺς ὁ Ἀλέξιος». Καὶ ἀλλαχοῦ: « Ἦν γὰρ ὁ βασιλεὺς οὗτος (ὁ Ἀλέξιος) ἀντικρὺς ἱερατικώτατος καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὸν λόγον, ὡς εἰπεῖν, εὐσεβείας ἀπάσης ἀρχιερέυς. Διδασκαλικώτατός τε γὰρ ἦν τοῦ ἡμετέρου δόγματος καὶ ἀποστολικὸς τὴν προαίρεσιν καὶ τὸν λόγον καὶ εἶσω τῆς ἡμετέρας πίστεως ποιῆσαι βουλόμενος οὐ μόνον τοὺς νομάδας τουτινοὶ Σκύθας, ἀλλὰ καὶ τὴν Περούδα πᾶσαν καὶ ὅποσοι τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Λιβύην νέμονται βάρβαροι καὶ ταῖς τοῦ Μωάμεθ τελεταῖς ὀργιάζουσιν » (Ἀλεξιάς VI, XIII, 4).

μενον: « Ταῦτα ἐνθυμουμένη μοι μειδιᾷν ἐπέρχεται καὶ γέλωσ ἐπιτρέχει τοῖς χεῖλεσι πρὸς λύχνον ἐπισυρούση τὸν κάλαμον. »¹ Ἄλλὰ ταῦτα μόνον εἰς τὸν κοιτῶνα τῆς ἢ τὸν περιγκιπτικὸν γυναικωνίτην, διότι ὁ γέλωσ βαρβάρους ὑπάρχει ἀρμόδιος. Ὁ Βαῖμουῦνδος ὁ π.χ., ἀρχηγὸς τῶν Νορμανδῶν, βαρβάρους διὰ τὴν Κομνηνόπαιδα γελᾷ « καὶ ὁ γέλωσ αὐτοῦ τοῖς ἄλλοις ἐμβρίμμημα ἦν. »² Ἐνῶ ὁ πατήρ τῆς Ἀλέξιος οὐδαμοῦ τῆς Ἀλεξιάδος γελᾷ, πλὴν δύο ἢ τριῶν περιπτώσεων³, καθ' ἃς προσμειδιᾷ φιλικῶς πρὸς τοὺς στρατιώτας του. Ἀντιθέτως κλαίει συχνάκις μετανοῶν διὰ τὰς ἁμαρτίας του, ἢ διὰ τὴν ἀπώλειαν στρατιωτῶν⁴. Τὰ δάκρυα εἶναι εὐγενείας δεῖγμα καὶ καλοῦ χριστιανοῦ τεκμήριον.

Μεταξὺ τῶν ὀλίγων δραστηρίων ἀνδρῶν τοῦ Βυζαντίου ἀναφέρεται καὶ Συμεὼν ὁ Μεταφραστῆς κατὰ μαρτυρίαν Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ. « Οὐδὲ χαρίτων ἄμοιρος ὁ ἀνὴρ, γράφει ὁ Ψελλὸς ἐγκωμιάζων τὸν Μεταφραστὴν, ἀλλὰ κατήρτυτο αὐτῷ πρὸς πᾶσαν σπουδὴν μετ' ἐμμελοῦς παιδιᾶς καὶ ἡ γλῶττα καὶ ἡ διάνοια... »⁵ Τοὺς λόγους τούτους τοῦ Ψελλοῦ δὲν πρέπει νὰ λάβωμεν κατὰ γράμμα· μᾶλλον πρέπει νὰ θεωρηθῶν ὡς ἐγκωμιαστικὸς ἔκφραστικὸς τρόπος προσιδιάζων εἰς τὸν Ψελλὸν καὶ προβολὴ ἰδίου τύπου ὑπὸ αὐτοῦ θεωρουμένου ὡς τελείου. Οὐδ' οἱ λόγοι τοῦ ἰδίου τοῦ Συμεὼν εἶναι ἀρκούντως πειστικοί, ὡς ἔκφρασις ἐξομολογητικῆ ἀναφερομένη εἰς πᾶσαν περίπτωσιν ἁμαρτωλοῦ⁶.

Ὁ κυριώτερος ἴσως ἐκπρόσωπος τοῦ τύπου τοῦ παίζοντος φιλοσόφου, εἰς τοῦ ὁποῖου τὸν βίον ἔσχε σπουδαιότεραν ἐπίδρασιν ἡ ἀρχαιότης ἀπὸ τὸν Χριστιανισμόν εἶναι ὁ Μιχαὴλ Ψελλός. Μορφὴ καθολικῆ, πολυμερестаτὴ διάνοια, διαμφισβητεῖ πρὸς πολλοὺς τὴν δάφνην τοῦ ὑπερέτερου, ἀλλ' εἶναι ἀμφίβολον ἂν αὕτη τελικῶς τοῦ ἀνήκη. Δὲν στερεῖται ἀττικῆς χάριτος. Ὑστερεῖ ὅμως ἀναμφιβόλως τοῦ Συνεσίου, τὸν ὁποῖον εἶχεν ὡς πρότυπον. Ὁ Ψελλὸς εἶναι ὁ πρῶτος μετὰ τὸν Ἀρέθα πλατωνικός, ὅστις προαγγέλλει τὴν Ἀναγέννησιν.

¹ Ἀλεξιάς I, XV, 6.

² Ἀλεξιάς XIII, X, 5.

³ Βλ. ἀνωτέρω σ. 311 σημ. 2.

⁴ Ἀλεξιάς III, V, 1 κέξ. καὶ XIV, VI, 4.

⁵ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἐγκώμιον εἰς τὸν Μεταφραστὴν κῦρ Συμεὼν, Scripta Minora (Ed. Kurtz - Fr. Drexl) I, Milano, 1936, σ. 99. Πρβλ. καὶ Νικολάου Γωμαδάκη, Εἰς Συμεῶνα τὸν Μεταφραστὴν, ΕΕΒΣ ΚΓ', 1953 (Κανίσκιον Φαίδωνι Ἰ. Κουκουλέ), σ. 123.

⁶ Πρβλ. Νικολάου Β. Γωμαδάκη, Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 133: «... Ποῖον κακὸν οὐ διετυπωσάμην ἐν τῇ ψυχῇ μου, ἥδη δὲ καὶ ἐν τοῖς ἔργοις διεπραξάμην πορνείαν, μοιχείαν, ὑπερηφανίαν, ἀλαζονείαν, λοιδορίαν, βλασφημίαν, ἀργολογίαν, βρασμῶν γέλωτας, μέθην... ».

Ἄνεμείχθη εἰς τὰ τῆς Πολιτείας ἐνεργῶς διωργάνωσε τὴν παιδείαν ἐθεράπευσε σχεδὸν ὅλας τὰς ἐπιστήμας. Ἐπραγματεύθη ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ περὶ πλείστων πραγμάτων. Ἐδοκίμασε καὶ αὐτὸν τὸν μοναχικὸν βίον — ἐκ πεποιθήσεως ἄρα γε ἢ πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς περιεργείας του; — ἀκολουθήσας Ἰωάννην τὸν Ξιφιλῖνον εἰς Μονὴν ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας. Ἐκεῖ δὲν ἠδυνήθη νὰ μείνῃ πολὺ ἐξ αἰτίας τῆς ἰδιοσυστασίας του καὶ τῆς κλασικῆς του μορφώσεως.

Ὁ Ψελλὸς ἀντετίθετο εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὸν τρόπον τοῦ Βυζαντίου, τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ θεωρῆται γνήσιος φορεὺς. Ὡς τοιοῦτος δὲ προαγγέλλει τὴν Ἀναγέννησιν καὶ εἶναι πλησιέστερος πρὸς τοὺς ἀρχαίους καὶ δὴ καὶ τὸν Πλάτωνα. Ὁ λόγος του εἶναι περίτεχνος αἰτία δὲ τούτου εἶναι καὶ ἡ ἀπουσία τῆς πηγαίας ἀττικῆς χάριτος.

Ἡ ἐκ τῆς μοναχικῆς ζωῆς ἀποχώρησις τοῦ Ψελλοῦ, ἣτις ἔχει βαθυτέρας τὰς αἰτίας, ἀπὸ ὅσας ἠδυνήθησαν νὰ ἴδουν οἱ συμμονασταὶ του, ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθοῦν σχόλια εἰς βάρος του, τὰ ὁποῖα δὲν ἀφῆκεν ἀναπάντητα.

Ἰάκωβός τις, συμμοναστής τοῦ Ψελλοῦ, ἔψεξε τὸν τελευταῖον δι' ἐπιγράμματος δηκτικοῦ: Τὸ ἐπίγραμμα ἔχει ὧς ἐξῆς:

. . . . .
 « Ὁλυμπον οὐκ ἠνεγκας κἄν βραχὺν χρόνον,
 οὐ γὰρ παρῆσαν αἱ θεαὶ σου, Ζεῦ πάτερ! »¹

Ὁ Ψελλὸς ἀποκαλεῖται Ζεὺς οὐχὶ ἀσκόπως προέκειται περὶ σαφοῦς ὑπαιτιγμοῦ διὰ τὰς θρησκευτικὰς του πεποιθήσεις. Ὁ δηχθεὶς δὲν ἠρόκησθη εἰς ἀπλοῦν ἐπίγραμμα. Ἀνταπήτησεν διὰ συνθέσεως ὀλοκλήρου κανόνος σκώπτων σκαιῶς τὸν μοναχὸν Ἰάκωβον. Ἡ ἀσέβεια αὕτη τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸ εἶδος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὕμνου εἶναι ἴσως δεῖγμα τῆς ἐκτιμήσεώς του πρὸς αὐτό² πρὸς δὲ ἠθέλησεν ἀναμφιβόλως νὰ σκώψῃ τὸν τέως συμμοναστήν του δι' ἐκκλησιαστικοῦ ἔσματος, ἐπειδὴ ἐκεῖνος μετεχειρίσθη ἀρχαῖον εἶδος (ἐπίγραμμα εἰς ἰαμβικὸν μέτρον) καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Διὸς ἀμφισβητῶν συγχρόνως καὶ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τοῦ πολυτρόπου ἀνδρός. Ἀκροστιχίζει δὲ ὁ κανὼν τοῦ Ψελλοῦ: « Μέθυσον Ἰάκωβον εὐρύθμως ἄδω, Κώνστας »³.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνον αὐτὸ δεῖγμα τῆς διαθέσεως καὶ τῶν τρόπων τοῦ Ψελλοῦ. Ἐγραψε καὶ ἄλλα πολλὰ σατυρικά ποιήματα, λόγους, ἐγκώμια,

¹ Πρβλ. Κ. Σάθ α, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη 5 (1876), σ. 177

² Τὸ ὅτι ὁ Ψελλὸς συνέταξε καὶ « Ἀκολουθίαν εἰς Συμεὼν λογοθέτην τὸν Μεταφραστὴν » (πρβλ. Scripta Minora I, σσ. 108 - 119) τὴν εὐκολίαν μὲ τὴν ὁποίαν ἐχειρίζετο τὰ διάφορα θύραθεν καὶ ἐκκλησιαστικά θέματα δεικνύει μᾶλλον ἢ τὸν σεβασμὸν αὐτοῦ καὶ τὴν ἐκτίμησιν.

³ Εὐρηται ἐκδεδομένος ὑπὸ Κ. Σάθ α, Ἐνθ' ἄνωτ., 5, σ. 177 κέξ.

πραγματείας, κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ρητορικῶν σχολῶν· οἷον «περὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Κερατᾶ»¹, ἐγκώμια ψύλλης, φθειρός, κόριος, περὶ ψώρας² κλπ., πράγματα δηλ. ἀπάδοντα πρὸς τὴν χριστιανοπρεπῆ διαγωγὴν ἐνὸς πεπαιδευμένου τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Ἄλλ' ἐλέχθη ἤδη ὅτι ἄνδρες ὡς ὁ Ψελλὸς³ ἀποτελοῦν ἐξαιρέσιν τοῦ γενικοῦ κανόνος, ὁ ὁποῖος ρυθμίζει τὴν διάθεσιν πρὸς τὴν ζωὴν κατὰ τὴν περιοδὸν τοῦ Βυζαντίου.

Ἄς ἴδωμεν τώρα καὶ μίαν ἄλλην πλευρὰν ἐξ ἴσου σημαντικὴν. Τὸν λαόν. Τί ἔπραττεν ὁ λαὸς; Πῶς συμπεριεφέρετο; Παρηκολούθει τοὺς πεπαιδευμένους; Ἠκολούθει τὰ διδάγματα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας; Ἰκανοποιεῖτο ἀπὸ τὸν αὐστηρὸν κανόνα τοῦ βίου; Αἱ πληροφοροίαι δυστυχῶς ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ δὲν εἶναι πολλαί, οὐχ ἤτιον ὅμως εἶναι ἐπαρκεῖς διὰ νὰ λάβωμεν μίαν ἰδέαν τοῦ πράγματος.

Γρηγόριος ὁ Νύσσης παρέχει μίαν εἰκόνα τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του ἀνάγλυφον. Περιγράφει δηλ. τὸ πῶς ὁ λαὸς διετίθετο ἔναντι τῶν αἰρέσεων καὶ τῶν ἀγώνων τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας πρὸς κατάπνιξίν των. Γράφει λοιπόν: «...χθίζοι τινες καὶ πρῶϊζοι ἐκ τῶν βαναύσων ἐπιτηδευμάτων δρῶντες, αὐτοσχέδιοι τινες τῆς θεολογίας δογματισταί... Πάντα γὰρ τὰ κατὰ τὴν πόλιν τῶν τοιούτων πεπλήρωται, οἱ στενωποί, αἱ ἀγοραί, αἱ πλατεῖαι, τὰ ἄμφοδα· οἱ τῶν ἱματίων κάπηλοι, οἱ ταῖς τραπέζαις ἐφεστηκότες, οἱ τὰ ἐδώδιμα ἡμῖν ἀπεμπολοῦντες. Ἐὰν περὶ τῶν ὀβολῶν ἐρωτήσῃς, ὁ δέ σοι περὶ γεννητοῦ καὶ ἀγεννήτου ἐφιλοσόφησε· κἄν περὶ τιμῆματος ἄρτου πύθοιο, μείζων ὁ Πατὴρ ἀποκρίνεται καὶ ὁ Υἱὸς ὑποχείριος. Εἰ δὲ τὸ λουτρὸν ἐπιτηδεῖόν ἐστι εἶποις, ὁ δὲ ἐξ οὐκ ὄντων τὸν Υἱὸν εἶναι διωρίσατο. Οὐκ οἶδα τί χρὴ τὸ κακὸν τοῦτο ὀνομάσαι, φρενῆτιν ἢ μανίαν, ἢ τι τοιοῦτον κακὸν ἐπιδήμιον, ὃ τῶν λογισμῶν τὴν παραφορὰν ἐξεργάζεται.»⁴

Ἄλλοτερον χαρακτηριστικὸν τῆς ἐκ τῶν ἄνω ἐπιβολῆς τοῦ σοβαροῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἐξικνεῖτο μέχρι τῶν κατωτέρων λαϊκῶν στρωμάτων, δύναται νὰ ἐξαχθῆ ἐκ τῆς μεταστάσεως τῆς ἐννοίας τοῦ ρήματος παιδεύω = βασανίζω. Γνωστὸν τυγχάνει ἄλλως τε ὅτι οἱ βυζαντινοὶ οὐκ εἶναι ἐμάνθανον παίζοντες, ὡς εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν. Μάρτυρες δὲ τούτου ἔστισαν οἱ Γρηγόριος, Λιβάνιος, Χρυσόστομος, Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης καὶ εἴ

¹ Πρβλ. Κ. Σάθα, Ἐνθ' ἄνωτ. 5, σσ. 525 - 527.

² Πρβλ. Κ. Krumbacher - Γ. Σωτηριάδου, Ἐνθ' ἄνωτ. Β', σ. 65.

³ Διάφορον ἐρμηνείαν τῆς προσωπικότητος τοῦ Ψελλοῦ διδεδίκεν ὁ πατὴρ Péloupidas Stéphanou, Le témoignage religieux de Michel Psellos, (Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου [Θεσσαλονίκη 12 - 19 Ἀπριλίου 1953] Ἀθήναι τόμ. Β', Ἀθήναι 1956, σσ. 268 - 273.

⁴ Migne, P.G. 46, 557.

τις ἄλλος, πάντες συνιστῶντες τὸν ραβδισμόν¹. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς στοιχειώδους παιδείας ἦτο κατὰ κύριον λόγον θρησκευτικὸν καὶ ἐπειδὴ οἱ πλεῖστοι — ὡς καὶ σήμερον συμβαίνει εἰς τὴν χώραν μας — δὲν ἠκολούθουν ἐθρυτέρας σπουδᾶς, αἱ ἐντυπώσεις αἱ πρῶται καὶ οἱ ἐθισμοὶ ἠκολούθουν τοὺς βυζαντινοπαιδας καὶ εἰς τὸν μετέπειτα βίον των.

Οἱ ἀγῶνες, οἱ ὁποῖοι διετήρουν τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα τῆς ζωτικότητος καὶ τῆς χαρᾶς τῆς ζωῆς καὶ οἱ ὁποῖοι θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπηρεάσουν σημαντικῶς τὸν λαὸν εἰς τὴν δημιουργίαν κλασσικοῦ ἰδεώδους καὶ ἑλληνικοῦ τρόπου ζωῆς, ἔξέλιπον ἔνωρις, αἱ δὲ διατάξεις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας ἐπέδρων ἀνασταλτικῶς καὶ ἐπηρέαζον τὸν λαόν.

Ἐπιπρόδρομος, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἀπετέλει μίαν ἀπὸ τὰς μοναδικὰς εὐκαιρίας εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἐλευθεριωτέρας πως διαγωγῆς, μετεβλήθη ἔνωριτάτα εἰς πεδῖον πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν τῶν ἀντιμαχομένων φατριῶν.

Περὶ θεάτρου δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος. Τοῦτο ἀντικαθίστων μῖμοι καὶ ὄρχηστρίδες ἀπηνῶς διωκόμενοι ὑπὸ τε τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας.

Ἐπιπρόδρομος, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἀπετέλει μίαν ἀπὸ τὰς μοναδικὰς εὐκαιρίας εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἐλευθεριωτέρας πως διαγωγῆς, μετεβλήθη ἔνωριτάτα εἰς πεδῖον πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν τῶν ἀντιμαχομένων φατριῶν.

Ἐπιπρόδρομος, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἀπετέλει μίαν ἀπὸ τὰς μοναδικὰς εὐκαιρίας εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἐλευθεριωτέρας πως διαγωγῆς, μετεβλήθη ἔνωριτάτα εἰς πεδῖον πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν τῶν ἀντιμαχομένων φατριῶν.

Παρὰ ταῦτα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ στερηθῇ ὁ λαὸς ἐντελῶς τῆς ψυχαγωγίας αὐτοῦ, τοσοῦτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον αὐτὴ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἐξίτηται ἀντιστάθμισμα τῆς ἀπανταχοῦ ἀπαντωμένης ἀσθηρότητος καὶ σοβαρότητος καὶ διότι ὁ ψυχικὸς του κόσμος δὲν ἦτο οἷος τῶν εὐπαιδευτῶν ἐκείνων ἀνδρῶν, δυναμένων καὶ ἄλλως νὰ ἀναπληροῦν τὸ ἐλλεῖπον.

Εὐρίσκει δὲ εὐκαιρίας ὁ λαὸς νὰ ἱκανοποιῇ τὴν ἔμφυτον τάσιν πρὸς

¹ Πρβλ. Φαίδωνος Ἰ. Κοκκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς, τόμ. Α', I, σ. 98 κέξ.

² Ἡ σοφὴ δὲ αὕτη φαινομενικὴ ὑποχώρησις τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν εἰδωλολατρικὸν τύπον ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὸν βαθμιαῖον χωρισμὸν τῶν χριστιανικῶν ἀπὸ τῶν εἰδωλολατρικῶν ἑορτῶν, οὕτως ὥστε κατὰ τοὺς ὑστέρους αἰῶνας οἱ βυζαντινοὶ νὰ μὴ αἰσθάνωνται τὴν προέλευσιν τοῦ τύπου ἐνῶ ἀντιθέτως ἠσθάνοντο ἔντονον τὸν θρησκευτικὸν χαρακτῆρα πάσης ἑορτῆς καὶ πανηγύρεως. Ὅπως δὲ ἔορται διετήρησαν τὸν θρησκευτικὸν τῶν χαρακτῆρα καὶ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους καὶ ὡς τοιαῦται, δηλ. θρησκευτικαί, τελοῦνται καὶ εἰς τὰς ἡμέρας μας. Ἡ θαυμαστὴ αὕτη ἐνόησις τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων εἶναι δεῖγμα τῆς χαρακτηριζούσης τὸν λαόν μας συντηρητικότητος.

χαριεντισμὸν καὶ παιδιὰν καὶ πολλάκις προέβαινε εἰς πνευματώδη κριτικὴν¹, σατυρίζων πρόσωπα καὶ πράγματα. Ὁ φόβος ὅμως τῆς τιμωρίας τὸν ἠνάγκασε πολλάκις νὰ καταφεύγῃ εἰς ἀνωνύμους λιβέλλους² (φάμουσα).

Πολὺ χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ μνημονευόμενον ἐπεισόδιον τὸ λαβὸν χώραν τὴν ἐποχὴν τοῦ Φωτίου. Κατηγορήθη δηλ. ὁ σοφὸς ἱεράρχης ὅτι ἐδίδασκε « ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος δύο ψυχὰς ἔχει... »³. Οἱ φιλοσκώμμοιες λοιπὸν ἐργάται τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐδράξαντο τῆς εὐκαιρίας καὶ ἐζήτουν διπλασιασμὸν τῆς ἀμοιβῆς των λέγοντες: « *Ἡμεῖς ἠλπίζομεν μίαν ψυχὴν ἔχειν, καὶ ἐλαμβάνομεν ἕκαστος μῆνι ἀνὰ μοδίους δύο· νῦν δέ, ὡς διδάσκει ἀναφανδὸν ὁ πατριάρχης, δύο ψυχὰς ἔχει ἕκαστος, καὶ δεῖ ἄλλους δύο μοδίους προσθεῖναι ἡμῖν* »⁴.

Τὸ μέγιστον ὅμως δεῖγμα ζωτικότητος τοῦ λαοῦ ἐν Βυζαντίῳ εἶναι τὸ ἥρωϊκὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον τὸν ἀνέδειξεν ὑπέρομαχον μιᾶς μεγάλης αὐτοκρατορίας ἐπὶ χίλια καὶ πλέον ἔτη. Ἄνευ αὐτοῦ τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἐνεσάρκωσαν οἱ ἄκροῖται καὶ ἔψαλεν ὁ λαὸς εἰς τὰ ᾄσματα των, εἶναι ἀμφίβολον ἂν τὸ Βυζάντιον θὰ ἠδύνατο νὰ διαδραματίσῃ οἷον ρόλον διεδραμάτισε εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἐἶδομεν λοιπόν, ὅσον τοῦτο ἦτο δυνατὸν εἰς τὰ στενὰ πλαίσια τῆς παρούσης μελέτης, διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν ὅτι ἐκάστη ἐποχὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐρμηνεύεται δι' ἰδίου τρόπου. Ἀναμφιβόλως τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἔχουν μίαν ἀλληλουχίαν μεταξύ των, ἀλλ' αἱ ἐκάστοτε δημιουργούμεναι ἱστορικαὶ καταστάσεις ἔχουν δικαίωμα ὑπάρξεως καθ' ἑαυτὰς καὶ εἶναι δίκαιον νὰ κρίνονται μὲ μέτρα ἀπορρέοντα ἐκ τῆς ἰδίας ἱστορικῆς ἐποχῆς καὶ ὅχι μὲ κριτήρια προωρισμένα νὰ καταξιώσουν ἄλλας ἐποχὰς ἰδίαν ἐχούσας ὑπαρξιν καὶ χρηζούσας ἀναλόγου ἐρμηνείας.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΚΟΜΙΝΗΣ

¹ Περὶ τῆς ροπῆς τῶν βυζαντινῶν εἰς κριτικὴν πρβλ. Κ. Κrumbacher - Γ. Σωτηριάδου. Ἐνθ' ἄνωτ. Β', σ. 173.

² Περὶ ἀνωνύμων λιβέλλων βλ. Ὁ. Λαμπρίδου, Τινὰ περὶ ἀνωνύμων λιβέλλων ἐν Βυζαντίῳ, ΕΕΒΣ ΙΗ', 1948, σσ. 144 - 152.

³ Πρβλ. Σ. Ἀριστάρχου, Φωτίου λόγοι καὶ ὁμιλίαι, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900, τόμ. Β', σ. 280 κέξ.

⁴ Πρβλ. Σ. Ἀριστάρχου, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 281.